

מחקרי יהודה ושומרון

מרדכי זלקין

יעקב אשל וזאב ח' ארליך (עורכים), מחקרי יהודה ושומרון: דברי הכנס הראשון, תשנ"א — 1991. מכון המחקר, מכללת יהודה ושומרון, קדומים, אריאל והוצאת ראובן מס, ירושלים תשנ"ב, 409 עמ'.

יחיד ניצב הקורא לא-פעם בפני השאלה, מהו החוט המקשר בין חלקי החיבור השונים, ובקובץ מאמרים שבו משתתפים מחברים רבים קשה הבעיה שבעתיים. במקרה זה על העורכים להציג לפני הקורא באופן בהיר וברור את המכנה המשותף למאמרי הקובץ. ההגדרה המרפיעה בפתח הקובץ שלפנינו, ולפיה הוא מבוסס על סדרת הרצאות שנישאו בכנס רב-תחומי, אין בה די. הנחת העורכים, שבכותרת הכנס טמון הפתרון לבעיית הקשר בין המאמרים אינה עומדת במבחן הביקורת. ראשית, למקרא הכותרת המופיעה על גבי כריכת הקובץ מניח הקורא שהמחקרים שלפניו עוסקים ביהודה ושומרון. ואילו בדברי העורכים בפתח הקובץ נאמר שהכנס שהמחקרים שהוצגו בו רוכזו בספר שעוסק במחקרי שומרון. ושנית, אם ינסה המעיין לרדת לעומקה של סוגיה זו באמצעות עיון בתוכן העניינים, ימצא שכשני שלישים מכלל המאמרים עוסקים בשומרון בלבד, ומתוך שמונת המאמרים הנותרים — שישה עוסקים בשני האזורים גם יחד, ורק שניים יחדיו לאזור יהודה, וליתר דיוק לירושלים.

דומה, שהרכב זה מעיד על קושי בסיסי

קובץ המאמרים שלפנינו נחלק לארבעה שערים. בשער הראשון, 'ארכיאולוגיה והיסטוריה של השומרון', מגוון סקירות על ממצאים ארכאולוגיים מנחל קנה, מח'רבת חדש ומן המתחם המקודש בהר גריזים, דיונים על תרומת הארכאולוגיה להבהרת תהליכים היסטוריים באזור הנדון, בחינה גאוגרפית-היסטורית של מזרח השומרון ושני מאמרים העוסקים בשומרון. בשער השני, 'התישבות, חברה וכלכלה', מאמרים העוסקים בתנועה הציונית ואזור ההר, בירושלים כמטרופולין, בקרטוגרפיה, בדמוגרפיה ובתמורות בשימושי הקרקע. בשער השלישי, 'אקלים השומרון', נכללים מאמרים שעניינם שחזור כמיות גשם עונתי, משטר הרוחות באזורים הנדונים ותיאור נסיון לנצלו בעזרת טורבינת רוח. בשער הרביעי והאחרון, 'מדעי האדמה', מאמרים על הייחוד הגאולוגי של השומרון, על התפתחות קרקע טרה-רוסה, על מערות פראטיות ועל הצומח במזרח השומרון. בסוף הקובץ מובאים תקצירים באנגלית של החומר העברי.

קובץ מאמרים הוא מעצם מהותו ז'אנר קשה לסקירה. גם בסקירת ספר פרי עטו של מחבר

ואחד ביהודה. בחינת הממצאים הובילה אותם למסקנה ש'ציר הדרך לאורך כביש-חיבור אפרת-תקוע שונה משלושת האזורים האחרים' (עמ' 303). השוני נובע הן מסיבות חקלאיות (פופולריות של גידול ענבים) והן מסיבות הקשורות בריבוי האוכלוסייה הברדווית באזור (שם). לשון אחר, אין מכנה משותף לשני האזורים שנים שנבחנו, עובדה שהיה מקום לציינה במפורש בפתחת המאמר או לפחות בפרק המסקנות.

תופעה דומה עולה מקריאת מחקרים של יואל דן. פנחס פיין ושושנה סוריאנו על 'התפתחות קרקע טרה-רוסה בשומרון וביהודה'. בפרק המבוא כותבים המחברים כי 'לשם איפיון קרקעות הטררה-רוסה נבדקו במפורט חתכי קרקע רבים בשומרון, ביהודה ובגליל' (עמ' 373). משיקולים שאינם מובאים לידיעת הקורא, תוארו בדיקות קרקע מאזור עמנואל, מהשומרון המזרחי ומדרום הר חברון ולא מהגליל או מהחרמון. למרות בחירה זו, שניתן להבינה כנובעת מהנחה אפריורית על זהות כלשהי בתהליך הנדון, התברר לחוקרים ש'התפתחות הטררה-רוסה שבשולי המדבר שונה במידה ניכרת מזו שבאזורים הגשומים של השומרון... בעיקר כדרום הר חברון עקב הקרבה למדבר' (עמ' 386).

מכל הנאמר לעיל עולה הרושם, שהשער השני, 'התישבות, חברה וכלכלה', שולב בקובץ בנסיון ליצור מכנה משותף לשני האזורים לא על רקע תוכן הדברים אלא על בסיס הגדרה חוץ-תוכנית. רושם זה מתחזק והולך תוך כדי עיון במאמרים המופיעים בשער זה. להלן מספר דוגמאות. אברהם שבות דן בהרחבה בתהליכים שהביאו את ירושלים למעמד של 'מטרופולין יהודית' (עמ' 221). הוא מתאר את תהליך עיבוי של ירושלים במעגלים של יישובים עירוניים, ותולה זאת ב'השקפות פוליטיות-אידיאולוגיות, לחצים מ'למטה' [?] וצרכים

במציאת מכנה משותף מדעי — בהנחה שזה אכן המכנה המשותף אליו נתכוונו העורכים — לשני האזורים הנזכרים בשער הספר. גם האפיון הגאוגרפי, דהיינו היותם אזורים הר, אינו מספק, שהרי במקרה זה יש להבהיר את ייחודם ואת שונותם משאר אזורים ההר בארץ-ישראל. הקושי למצוא מכנה משותף לשני האזורים בא לידי ביטוי בבחינת המאמרים שעניינם ביהודה ובשומרון גם יחד. מאמרו של יוסי כץ, 'התנועה הציונית ואזור ההר בארץ-ישראל (1882-1948)', עוסק בשלושה אזורים הר בארץ-ישראל — יהודה, שומרון והגליל (עמ' 185). דיונו של מקסים שושני, 'קרטוגרפיה — אובייקטיביות ופוליטיקה', אינו עוסק בשאלות קרטוגרפיות המיוחדות לאזורים אלה דווקא, ועיקרו אפר-לוגטיקה פוליטית, כעדות מחברו (עמ' 241, שורה תחתונה וכן השורה האחרונה במאמר). אחת מהנחות היסוד במחקרם של חובב טלפז ודניאל פרימן, 'האוכלוסיה הערבית ביו"ש בראשית שנות ה-2000: השלכות כלכליות ודמוגרפיות', היא שאזורי יהודה ושומרון מהווים יחידה אחת מבחינה כלכלית ודמוגרפית. הנחת יסוד דומה משמשת אותם במאמר נוסף המופיע בקובץ, 'הקשרים הכלכליים בין יהודה ושומרון, עזה וישראל: מודל תשומה תפוקה רב-אזורי (תת"ר)'. (עמ' 202). הנחה זו מתעלמת מראש מאפשרות קיומם של הבדלים מהותיים בין אזורים אלה, אפשרות שמחקר מדעי אינו רשאי לדחותה על הסף. ואולם, אם בבחינת הקשרים הכלכליים קיימת הבחנה בין יהודה ושומרון לבין רצועת עזה (עמ' 218), הרי בדיון הדמוגרפי מסתמכים הם על נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה הכוללים גם את רצועת עזה (עמ' 247).

דוד גרוסמן ועמירם דרמן באים להציע הסבר לתמורות שהתרחשו בנוף החקלאי של יהודה ושומרון (עמ' 291). הם כחנו לצורך מחקרם ארבעה תאי שטח — שלושה בשומרון

של ירושלים היא בעלת חשיבות לכל תושבי המרחב המטרופוליטני, נכונה הפתעה:

רצוי לפעול להעמקת והרחבת רצפי בניה יהודיים ממערב למזרח שיעצרו את היווצרות רצף הבניה הערבית ההולך ומתפתח מכיר זית בצפון ועד בריכות שלמה בדרום. הרחבת גוש עציון ויצירת רצף בניה יהודית דרך אפרת לאיזור תקוע ימנעו התלכדות הבניה הערכים [?] של איזור חברון וחלחול עם הבניה באיזור בית לחם (שם).

מאמרו של שושני (ראה לעיל) מעמיד את הקורא בפני בעיות מסובכות ביותר. הנחות היסוד שלו, שאת רובן אין המחבר טורח לבסס, עומדות בחלקן בסתירה מהותית להנחות הכותרת כים האחרים בקובץ זה. לטענתו יש להתייחס כחשדנות לכל פרסום המציג נתונים ביזום לאוכלוסיה באיזור (עמ' 241). אם כך הם פני הדברים, מה מקום מצאו העורכים לפרסם את מאמריהם של פרימן וטלפז, שבות, זילברמן גרוסמן ודרמן, שללא הנתונים הדמוגרפיים אין להם קיום? קשה גם הנחתו של שושני בדבר 'מטרות כלתי מוצהרות' שאמורה לייצג מפת התפלגות האוכלוסייה הערבית ביהודה ושומרון שהופיעה ביאטלס הגדה המערבית ועזה¹ (עמ' 244). הנחה זו שנבחנה לדברי שושני על-ידי 'משאל שנערך בין הסטודנטים בקורסים לקר-טוגרפיה' (שם), ועומדת בבסיס המאמר, מן הראוי היה לבדוקה באופן מחקרי ולא על-ידי משאל גרידא. האם בעת המשאל נתבקשו הסטודנטים להשוותה למפות אחרות, או שמא נתבקשו להצביע רק על המסר העיקרי שלה? דומה שאין צורך לפרט את משמעות ההבדל בין

ושאיפות של האוכלוסיה לפירכור מרוחק (עמ' 234). דומה שכותב הדברים שכח, או שמא בחר להתעלם, מאחד הגורמים רבי השפעה באכ-לוס אזורים אלה, והוא הפך הכלכלי של התה-ליך. לא סוד הוא שממשלות ישראל בשנים 1977-1992 עודדו באופן נמרץ את ההתיישבות באזורים אלה, תוך שימוש במתן תמריצים והט-בות בתחומי הדיור, המסים, החינוך וכד'. דבר זה בא לידי ביטוי בהרכב הסוציו-אקונומי של האוכלוסייה בחלק גדול מהיישובים שמונה המחבר כ'ישובי הלויין' של בירת ישראל (עמ' 234) — נוה יעקב, פסגת זאב, כוכב יעקב, אדם, מעלה אדומים, קידר, ביתר וקריית-ארבע (בדרך אגב יש להעיר שככל הידוע אפרת ואלון שבות רחוקות מירושלים מעט יותר מ-10 ק"מ, ראה עמ' 234).

אשר על כן, כמי שנתן מקום נכבד להשקפות פוליטיות אידאולוגיות בראשית התהליך, היה על שבות להביא בחשבון גם תרחיש עתידי, ההולך ומתממש בימים אלה, ועל-פיו יחול שינוי בסדרי העדיפויות של הממשלה ואולי גם בסיטואציה המדינית. האם גם בשעה שהתנאים הכלכליים באזורים אלה יושוו לתנאים בשאר אזורי המדינה או בשעה שהמצב המדיני ישתנה יהיה המשך לתהליך זה? באופן דומה רואה המחבר את נקודת הזמן שבה החל תהליך זה בשנת 1975, 'כאשר החלה תנופת התיישבות ברחבי יהודה ושומרון. תחילתה בגרען אלון-מורה שהצליח להעלות לתודעה הציבורית את הצורך בהתיישבות יהודית בשומרון' (עמ' 233). בתיאור זה מובלעת ההנחה שהתיישבות זו נושאת אופי אידאולוגי, והוא מתעלם מן הנתר-נים המובאים בהערה בשולי העמוד ועל-פיהם תנופת התיישבות הנרחבת באזור ירושלים החלה רק בשנות השמונים. בפרק הסיכום של מאמרו חושף המחבר את תפיסת עולמו, לא כהרהורים בעלמא אלא כ'הערות לתכנון עתידי' (עמ' 240). לקורא, הסבור שהרחבתה וחיזוקה

מדעי תוך הסתרת מגמות העומדות הן ביסוד חלק מהמאמרים והן ביסוד תוכנית העריכה. מצב זה גורם לתחושת זלזול באינטלקט של כל בעל עניין בנושאים הנדונים בקובץ. כמו גם בהנאה שניתן להפיק משלושת השערים שאינם בעלי יומרות נסתרות.

למרבה הצער גם הקורא שיחלוק על הניתוח דלעיל, או שלא ימצא בו עניין, לא יוכל שלא להבחין במסכת ארוכה של ליקויים בתחום העריכה וההגהה של הקובץ שלפנינו. בין עמודים 27 ו-28 חסר ככל הנראה קטע שלם הנוגע למחנה אשורי בעמק סנור. כיצד יש להבין את המשפט 'פתרוננו זה ירבעם יפה וטוב הוא לשנתו הראשונה' (עמ' 154)? ומהי הכותרת האמיתית למאמרו של כץ – 'התנועה הציונית ואזור ההר בארץ ישראל' כפי שנרשם בתוכן העניינים, או 'הציונות ואזור ההר בארץ ישראל' כפי שנרשם בראש הדברים (עמ' 185)? פרימן וטלפז העריכו 'שלאינתיפאדה תהיה השפעה של כ- 8.3% על הורדת התמ"ג ביר"ש, וכ-12% [?] במקביל הערכנו ירידה של כ-2.4% [מה?] בתמ"ג אזור ישראל' (עמ' 203). כותרות מפות מהירות הרוח במאמרו של גת ובורסוק מעידות שעיסוקן 'באזורים שונים בשומרון וביהודה', ואילו המעיין במפות גופן ימצא אותן מתארות מהירור יות רוח מן הישוב יונתן שברמת הגולן ועד באר-שבע (עמ' 347).

מטרתם של תקצירים באנגלית המופיעים בסוף הקובץ לשקף באופן מהימן ככל האפשר את גופי המאמרים בשפת המקור. אולם כבר העיון בכותרות התקצירים עלול להביא את הקורא במבוכה, שכן במקרים לא-מעטים כל קשר בינן לבין הכותרת העברית אך מקרי בלבד. קיים דמיון קלוש בין 'המתחם המקודש בהר גריזים' לבין 'Mount Gerizim — A Helle-nistic Temple City', כמו גם בין 'כפר תעשייתי לייצור שמן' לבין 'Royal Industry'

שתי הסיטואציות. אולם אל לקורא להתפלא לנוכח דרך מחקר מעין זו, שכן המחבר עצמו אינו בוחן את המפה הנדונה ביחס למפות אחרות באטלס שממנו נלקחה, כמו גם את האפשרות שהשימוש בקטגוריות מרובות לסימון גודל ישובים, מקורו בנסיון להציג בפני המעיין את מירב המידע. לכך יש להוסיף שחלק מהליקויים, לכאורה, שמצא המחבר באטלס הנזכר, מצויים גם במפות שבקובץ שלפנינו. כך למשל במפה המופיעה במאמרם של גרוסמן ודרמן (עמ' 295) מיוצגות יריחו ותל-אביב על-ידי סמלים בעלי גודל שווה, והקריטריונים לבחירת הערים המופיעות במפה אינם ברורים לחלוטין. קשה להימנע מהמסקנה שהכוונה שהוא מנסה לייחס לעורכי האטלס, 'כי יש כאן מסר פוליטי ברור' (עמ' 244) היא העומדת דווקא ביסוד מאמרו שלו.

גרוסמן ודרמן (ראה לעיל) שעיסוקם בגאוגרפיה משלבים בדיונם הנחות פוליטיות בנוסח 'יש להניח כי התמורות [בשימושי הקרקע] נובעות בראש ובראשונה ממניעים לאומניים' (עמ' 291). מניעים אלה משמשים חלופה כמעט בלעדית למניעים כלכליים (עמ' 293), וזאת מבלי שהובאה כל הוכחה לקיומם או לעוצמת השפעתם על שימושי הקרקע ביהודה ושומרון. מכאן לא רחוקה הדרך אף למסקנות סותרות בדיון על הכדאיות שבנטיעת זיתים באגן תקוע, העשויה לנבוע ממחירים גבוהים במשך זמן ממושך או מהשפעת האינתיפאדה (עמ' 305). הנחת הגדרה פוליטית ביסוד קובץ מאמרים מדעי, כהנחת כל הגדרה אחרת, אינה בלתי-לגיטימית כשלעצמה כל עוד מתקיימים שני תנאים: כאשר עורכי הקובץ מעידים על כוונתם וכאשר מאמרי הקובץ אכן משתלבים מצד תוכנם בהגדרת הנושא. בחינת הקובץ הנדון, ובעיקר בחינת השער השני, מעידות על נסיון מצער להציג בפני הקוראים קובץ מאמרים

וּטלפּוּ. עַל-פּי הַנּוּסַח הָעֵבְרִי נֶעֱשׂוּ שְׁנֵי הַמַּחְקָרִים בְּמַחֲלָקָה לַסְטָטִיסְטִיקָה, מִנְהַל הַמַּחְקָר הַחֲקָלָאִי, מִרְכֵּז וּוּלְקָנִי בְּשִׁתּוֹף הַקְּתָדְרָה לְכֻלְכֻלָּה וּמִנְהַל עֲסָקִים ע"ש וּוּלְפֶסוֹן בְּאוּנִיבֶרְסִיטֵת בֶּר-אֵילָן. וּבְנוּסַח הָאֵנְגְלִי, בְּצַד הַקְּתָדְרָה הָאוּנִיבֶר-סִיטָאִית מוֹפִיעַ בְּמֵאמֶר אֶחָד The Develop-ment Study Center, Rehovot, ובשני – Agricultural Research Organization, Bet Dagan. והקורא, מי יסייעו לצאת ממבוך זה? לעורכים פתרונים.

'Village' ובין 'האוכלוסיה הערבית ביהודה ושומרון בראשית שנות ה-2000: השלכות כלכליות ודמוגרפיות' לבין 'A Forecast of Economic Development in Judea and Samaria'. לא ברור מדוע בתקציר האנגלי נפקד מקומן של אוניברסיטת בר-אילן כמי שתמכה במחקרו של יוסי שפנייר ושל העיר חולון כמקום מושבו של המכון ללימודי שומרון. תעלומה נוספת מתעוררת למקרא רשימת מכוני המחקר שתמכו בעבודותיהם של פרימן

